
Recensioner

Ingemar Johansson, *Stor-Stockholms bebyggelsehistoria. Markpolitik, planering och byggande under sju sekler*. Gidlunds i samarbete med Byggeforskningsrådet, Stockholm 1987, ISBN 91-7844-088-2.

Spelet om staden

Fredric Bedoire *Arkitekturhistoria, KTH*

Det är en stor och svår uppgift att teckna en storstads bebyggelseutveckling och planeringshistoria. Trots detta har vi under 1980-talet fått två över sex hundra sidor tjocka böcker som behandlar Stockholms planeringshistoria, och som dessutom båda är författade av arkitekter. 1981 kom Göran Sidenbladhs *Planering för Stockholm 1923-58*, följd i år av Ingemar Johanssons stora arbete. Något som slår läsaren är de grepp som författarna väljer för att göra skeendet överskådligt och begripligt; mera handfast än det annars skulle vara. Sidenbladhs har valt 'insiderns' självklara och memoar-lik förhållningssätt, genom att teckna myllret av människor och händelser, som han till delar själv har upplevt. Detta får honom att på sitt sätt bemästra den väldiga textmassan. Det komplicerade skeendet ses då ur författarens egen synvinkel.

*

Ingemar Johansson visar i sin bok ett något likartat sätt att angripa ämnet även om likheterna mellan de två böckerna annars bara inskränker sig till omfånget. I syfte att få sin läsare med sig och tränga in i tidssituationen, använder han sig nämligen också av personer, de agerande själva, 'pamparna', och signifikativa möten och mer eller mindre hemliga överenskommelser dem emellan. Det är inte enbart gruppen av makthavare Johansson tecknar, utan även de enskilda människorna med deras individuella skavanker och eventuella förtjänster. Nära hundratalet porträtt ingår i boken, och ger den något av en karaktär av matrikel över dem som varit involverade i Stockholms planering och bebyggelseutveckling.

Jag tror att det ligger i ämnets komplexitet att man måste söka en fast punkt utanför pudelns kärna för att få ett riktigt grepp om det. För vad är bebyggelsehistoria egentligen?

Och framför allt, hur svarar man på frågan varför bebyggelsen förändrats och uppstått på ett visst sätt? Varför har lagarna om mark och byggande formulerats som de gjorts? Svar på frågorna får man genom att se till maktstrukturerna i samhället, det ekonomiska förloppet, de tekniska innovationerna, den sociala utvecklingen, o.s.v., men hur tränger man in i det och hur åskådliggör man det? Då blir de enskilda aktörerna intressanta, liksom deras värderingar och bevekelsegrunder, uttalade såväl som outtalade – nota bene om personerna är väl valda.

Ingemar Johanssons aktörer är bara till en del de 'konventionella' och väntade som Gustav II Adolf, Albert Lindhagen, Axel Dahlberg, och Hjalmar Mehr. De är nästan aldrig arkitekter utan till mycket stor del markägare, 'tomtjobbare', exploatörer, och under senare år politiker i såväl Stockholm som dess kranskommuner. Sålunda träffar vi adelsmän och uppkomlingar i 1800-talets och sekelskiftets markkarusell – greve E J Sparre, äventyraren och spekulationsbyggaren i kåkstaden Årstadal, Charles J Andersson-Smith, och tomtförsäljare i Sundbyberg – liksom baronen på Bogesund, N von Lantingshausen von Höpken, och hans motståndare i en misslyckad markaffär med Stockholms stad, borgarrådet Harry Sandberg, för att ta ett exempel från mellankrigstiden. Det är ofta ganska okända människor i den etablerade historieskrivningen, som illustrerar olika förhållningssätt och

skeenden i bebyggelseutvecklingen. Och ofta har författaren vaskat fram dem ur förortshistoriker och stadsfullmäktigeprotokoll.

Johanssons historieskrivning är alltså annorlunda den vi är vana vid. En person som Sven Markelius eller ett område som Årsta centrum ägnas inte många rader i det här sammanhanget.

Dispositionen är enkel och följer den ekonomiska utvecklingen med fyra huvudkapitel, motsvarande det förindustriella skedet, det industriella etableringsskedet, det industriella konsolideringsskedet samt efterkrigstidens 'efterindustriella' skede. Tyngdpunkten ligger på hundraårsperioden 1850-1950. Det som skett före och efter denna tid kan i viss utsträckning ses som en exkurs, en bakgrundsteckning och en mera översiktlig fortsättning fram i tiden. Den röda tråden utgörs i första hand av marken och exploateringen av denna, och först i andra hand av det byggda och utformningen av detta. Medvetet har författaren avstått från att, som han säger, låta framställningen "tyngas av planeringsteoretiska resonemang".

Delvis är boken en uppföljning av författarens doktorsavhandling från 1974, *Den stadslösa storstaden*.

Också där är författarens perspektiv snarare geografiskt och ekonomisk-historiskt än arkitekturinriktat, i den mera inskränkta bemärkelsen av att analysera bebyggelsens fysiska utformning. Behandlingen av områdenas och husens fysiska form reduceras till ett rikt, och i och för sig

utmärkt valt bildmaterial, men som författaren egentligen inte tolkar eller beskriver. I det här sammanhanget förefaller det dock motiverat. Det märkliga och på sitt sätt innovativa med boken ligger nämligen i den konsekventa behandlingen av mark-exploateringen för stadens olika behov.

Boken handlar alltså om vad marken i Stor-Stockholmsområdet har använts till och hur den har fungerat som handelsvara. Kommunikationer som ångbåtar, spårvagnar, bussar och T-bana ges ett stort utrymme och ses i samspel med förändringen från jordbruksmark till bostadsområde eller arbetsplats; hur stora och små jordegendomar blivit omvandlade till sommarnöjen, kåkstäder, fabriksförorter, villastäder, koloniträdgårdar, eller satellitstäder. Det är ett fångslande förlopp, som får en ökad dramatik av en insiktsfull skildring av de människor, som författaren funnit bakom tillblivelseprocessen. Som god historiker har Ingemar Johansson tagit på sig att tränga in under den etablerade historieskrivningens tillrättalagda yta och finna nya eller mera nyanserade svar på frågan varför stadens utbyggnad skett på ett visst sätt. Han har då vinnlagt sig om att finna det för tiden signifikativa, och upptäcker även mindre väl synliga maktfaktorer i samhället. Hans sympatier kan inte sägas ligga på vare sig den enskilda kapitalägaren eller representanter för det allmänna. Vad han vill åt är att

avslöja de verkliga intentionerna bakom bebyggelseförändringarna och urskilja pamparna ur vilket läger de än kommer från.

Det ligger mycket omfattande forskning bakom denna bok. Den lokala litteraturen är överflödande rik, med en lång rad hembygdsböcker och minnesskrifter, vid sidan om de mera etablerade fackböckerna. Johansson har också i stor utsträckning använt sig av stadsfullmäktiges protokoll, utlåtanden, och memorial, för att inte bara kartlägga själva skeendet utan också finna attityderna bakom agerandet. I vilken utsträckning författaren har använt sig av opublicerat material redovisar han dock inte. Mycket nytt presenteras på ett komprimerat sätt. I synnerhet när det berör kontroversiella ståndpunkter och nya tolkningar skulle man dock vilja ha en mera fullständig verifiering. I några fall kunde det räcka med att mera effektivt använda notapparaten. Men i andra frågor hade man gärna sett att författaren under arbetets gång publicerat delstudier, för att sedan lugnt kunna använda sig av konklusionerna på detta översiktliga sätt. Detta kan särskilt sägas gälla avsnitten om stadens markaffärer kring sekelskiftet, och motsvarigheterna under mellankrigstiden med t.ex. Bogesundsaffären. Överhuvud taget får man notera att författaren varit anmärkningsvärt tystlåten om sin forskning under de tretton år som gått sedan doktorsavhandlingen lades fram.

Ibland gör författaren avkall på

akribi, och hårdrar och raljerar i onödan, kanske för att skapa ett större underhållningsvärde. Han gör sig gärna till talesman för sanna eller falska (av författaren påhittade?) rykten. Detta får bokens karaktär att bli litet oklar, om det är en populärhistorisk eller mera strikt vetenskaplig framställning. Med ganska obetydliga justeringar hade han kunnat undvika denna fara. Någon gång hamnar han fel i sin önskan att se stadens tjänstemän som maktavarnas handgångna män. Ett tidigt exempel i framställningen är stadsingenjören under 1640-talets stadsregleringar, Anders Tor-

stensson, som ges missvisande beröringspunkter med den mäktiga högadeln genom att sägas vara son till fältmarskalken Lennart Torstensson (sida 70). I själva verket var stadsingenjören en fattig pojke från Värmland.

Begreppet bebyggelsehistoria kan stå för mycket olika förhållningssätt. Ingemar Johansson har gett oss sin definition – markpolitik, planering, och byggande. De förväntningar som han härmed har skapat hos läsaren har han också uppfyllt med denna ovanligt innehållsrika och välskrivna bok

Fredric Bedoire

Sten Gromark: *Fängslande arkitektur. Om den disciplinära boplatsens födelse i franskt 1800-tal*. Korpen, Göteborg 1987.

Om det sociala byggandets ursprung.

Jerker Lundequist *Projekteringsmetodik, KTH*

Sten Gromark är både arkitekt och sociolog, samt verksam som forskare vid Byggnadsplanering på Arkitekturskolan vid CTH. Hans dubbla kompetens har gjort det möjligt för honom att utveckla en spännande forskning i gränslandet mellan sociologins analys av grupper och klassers beteenden, och arkitekturteorins bestämning av byggnaders och städers form och struktur. I sin bok *Fängslande arkitektur* försöker han skildra en del

av den ideologiska bakgrunden till det sociala bostadsbyggandets utvecklingshistoria, i varje fall den del som beror av 1800-talets politiska utveckling i Frankrike.

Tyvärr har väl Gromark inte nått 'ända fram', om nu detta ens varit hans egentliga avsikt med denna bok. *Fängslande arkitektur* framstår närmast som en skickligt hopkommen förstudie till den briljanta och genomarbetade bok om det sociala

bostadsbyggandets idéhistoria, som Gromark säkerligen kan skriva, om han får en rimlig möjlighet någon gång i framtiden.

En teoretisk utgångspunkt tar Gromark i Michel Foucaults skildring av maktavarna i våra Moderna Tider – framför allt i Foucaults analys av maktavarnas sjukliga behov av att ständigt kunna kontrollera, övervaka, skingra och behärska. Gromark menar att 1900-talets modernism inom arkitekturen är ett uttryck för detta 'mjuka' kontrollsamhälle, som bland andra Ken Kesey, Milos Forman och Jack Nicholson lyckats skildra så förträffligt i filmen *Gökboet*.

Egentligen, menar Gromark, är modernismen inom 1900-talets arkitektur i mycket att se som en 1800-talsföreteelse. Dess styrande principer var i bästa fall relevanta på 1800-talet: funktionsuppdelning av byggnader; utflyttning av arbetarklassen till nyetablerade förorter; stadsplaner som indelats i separata zoner för boende, arbete, kommers, administration, kultur; reduktion av rummet mellan husen till lekplatser och trafikytor; och så vidare.

Den estetik som tillämpats är kontrollantens estetik: överblickbarhet, ljus i alla vrår, entydighet i symbolspråket. Den etik som tillämpats är baserad på relationen VI och DOM DÄR. 'Vi' planerar för 'de andra'.

Det var den 'progressiva' delen av 1800-talets borgerlighet som utvecklade ideologierna om det sociala bostadsbyggandet, dels i omtanke om

arbetarklassens psykiska och fysiska hygien, dels av ren självbevaringsdrift; 1800-talets storstäder var träsk av orenlighet, kriminalitet, alkoholism och sjukdomar. Gromark skriver "staden som livsform når, mot mitten av 1800-talet, gränserna för vad som ur naturlig synvinkel torde vara möjligt utan ett biologiskt sammanbrott".¹

På en punkt gör Gromark det alltför enkelt för sig. Han låter huvudaktören i spelet – "den progressiva borgerligheten" – omfatta så disparata figurer som förfascisten Napoleon III, socialreformatorn Godin och idealisten le Play. Arbetarrörelsen får framstå som "statist i sitt eget skådespel". Han citerar också med gillande Le-febvres gamla dumheter om bostadsfrågan som arbetarrörelsens 'blinda fläck' – ett tomrum i dess ideologi.²

I själva verket är marxistisk teori, i sin helhet, uppbyggd på en analys av samhällets två fundamentala krafter – produktionen som materiellt system, respektive re-produktionen som det kontinuerliga återställandet och säkerställandet av produktionsvillkoren. Enklare uttryckt, i varje samhälle, feodalt, kapitalistiskt eller 'reellt' socialistiskt, måste de som har makten dels se till att få fram de varor och förnödenheter som behövs här och nu (produktion), dels säkerställa samhällets långsiktiga behov inom t.ex. utbildning, sjukvård, försvar, social trygghet, bostäder, familjeliv, samt återinvestera i produktionsapparaten (re-produktion). Enligt klassisk marxistisk teori är boendet framför allt en

instans av re-produktionen. Planering, projektering och byggande av bostäder är däremot främst en instans av produktionen.

Gromarks begreppsapparat är ibland något märklig. Ett exempel: på sidan 77 skriver Gromark: "orosmolnen på Europas himmel... ledde till en realismens triumf för den reformeringsivriga progressiva borgerligheten i förhållande till de mer ärkekonservativa kretsarna inom vilka man benhårt höll fast vid den darwinistiska tesen om *the survival of the fittest*, tillämpad på det mänskliga samfundet". Det var 'manchesterliberalismen' som utvecklade en socialdarwinism, inte konservatismen, som tvärtom hade stora, om än patriarkala, sociala ambitioner. En så obehaglig konservativ idé som imperialismen kom t.ex. ursprungligen till av sociala skäl. En socialt medveten, konservativ politiker som Disraeli kunde tack vare imperialismen erbjuda slummens och avkrokens fattiga ett bättre liv, fast på andra sidan jordklotet, och på bekostnad av någon annan än de rika inom det egna landets borgerlighet.

En grundtanke hos Gromark är att det finns ett samband mellan den 'progressiva borgerlighetens' mentalitet och de bostadsideologier som växer fram ur denna. Han vill frilägga den filantropiska, 'progressiva' borgerlighetens själsliv, för att visa hur detta själsliv tar sig uttryck i ett socialt bostadsbyggande för DEN ANDRE, denna skrämmande och hotande arbetarklass som man inte förstår, men

som man ändå vill samtidigt kunna blidka och kontrollera.

En möjlig läsning av Gromark är således att se honom som mentalitetshistoriker. Även detta är emellertid en ansats som förblir ofullgånge – en början, men inte en genomförd helhet.

På sidan 128 introducerar Gromark en ganska dubiös begreppslig innovation: 'det statliga produktionssättet', med vilket han menar "en ny samhällskraft som senare skulle präglade och utveckla en alltmer förfinad disciplinär urbanistik under efterkrigstidens återuppbyggnadsskede". Jag vet inte vad Gromark menar med detta. Man brukar förlägga staten och dess institutioner till samhällsformationens s.k. överbyggnad, vilket nog är något helt annat.

Ett problem är att Gromark vill basera sitt tänkande på två svårforcerliga auktoriteter, 'neomarxisten' Henri Lefebvre, i synnerhet hans *La production de l'espace*, och 'neostrukturalisten' Michel Foucault, speciellt dennes *Surveiller et punir* (Med 'neo-' markeras här att Lefebvre respektive Foucault inte är marxist respektive strukturalist, men att de inspirerats av marxismen respektive strukturalismen).

Att kombinera två så olikartade filosofer som Lefebvre och Foucault är riskfyllt. Bokens begreppsapparat blir också ibland otydlig och svåröverskådlig. Vad betyder egentligen "makro-arkitektoniskt typbegrepp", "edilitär", "disciplinära dispositiv", "bostadsforskningens pionjärer, en

sorts 1800-talets sociala patologer”?

Gromark är således inte så speciellt inställd på att vara tydlig och begriplig i onödan. Enstaka partier av hans bok uppvisar samma avskalade, tunga, monolitiska och monumentala obegriplighet som ristningar i sten från äldre, för länge sedan utdöda och bortglömda, numera fullständigt okända kulturer. Vad betyder t.ex. följande: “Den moderna familjen skulle sålunda kunna betraktas som *den optimala balansen mellan förbjuden beblandelse och nödvändig intimitet*”.³

Kritik av detta slag får dock inte skymma det faktum att Gromark har skrivit en spännande och stimulerande bok, som pekar ut ett viktigt forskningsområde och en möjlig metodik för detta område. Det är en fruktbar kritisk ansats att se 1900-talets modernism som en kvarleva från 1800-

talets idéer, uppkomna och utvecklade inom en begränsad borgerlig krets av filantroper, byråkrater, reformatorer, fastighetshajar och politiker, och kanske t.o.m. en eller annan arkitekt.

Hur pass rättvis denna ansats egentligen är, utgör ett annat problem. Men ett perspektiv är väl egentligen aldrig sant eller falskt ‘i sig’, utan endast mer eller mindre fruktbart. Sten Gromark arbetar på ett mycket intressant forskningsfält, som med tiden kan ge underlag till en systematisk kritik av vår tids dominerande bostadsideologier.

Jerker Lundequist

Noter

1. Sten Gromark, sid. 70.
2. *ibid*, sid. 22 och 77.
3. *ibid*, sid. 97.

Per Råberg, *The Space of Man. New Concepts for Social and Humanist Planning*. Acta Universitatis Umensis 83, Umeå 1987.

Evolution i tankerummet

Sören Thurell *Arkitektur, KTH*

Att vara estet är något misstänkt i vårt samhälle. Det framstår lätt som en vilja att vara finare än andra. Att önska att samhället organiseras på ett estetiskt medvetet sätt uppfattas som en ytterligare hädelse. Det är att lägga sig i vad andra tycker, och att skriva dem på näsan i smakfrågor. Att tala om Det

Estetiska Samhället är förmodligen en oerhörd utmaning.

Denna känslighet tyder på att det rör sig om en ganska sjuk punkt i samhällskroppen. Per Råberg menar också helt klart att det estetiska omdömet och förmågan till estetisk organisation av vår omgivning har atro-

fierats betydligt i vårt århundrade. Han utvidgar den gängse, och vanligen rätt svårpreciserade, betydelsen av estetisk utformning till att omfatta det totala ekologiska sammanhanget. Detta ger anledning att tolka detta mänskliga och samhällsliga problem som en estetisk miljöförstöring, med väl så allvarliga konsekvenser som den man vanligen talar om, eftersom den berör människans innersta väsen.

Min sammanfattning av situationen ovan innebär en beskrivning i konventionella termer och med den negativa ton som är gängse. Detta är orättvist mot Råbergs framställning, som tycks mig allvarligt eftersträva konstruktiva lösningar. Det är naturligtvis inte fråga om att förtala bristerna hos en outvecklad mänsklighet, utan om att medvetandegöra och tillfredsställa djupt liggande och väsentliga mänskliga behov, de existentiella behoven.

Om jag förstår språkbruket rätt innebär termen ekologisk, i det sammanhang som Råberg diskuterar, människans samband och beroende med omgivningen; och termen estetisk upplevelsen av detta samband. Ett väsentligt drag i beroendet är att det är ömsesidigt, alltså att människan inte bara är beroende av vad naturen eller omgivningarna kan ge, utan också måste vara beredd att tillföra den något, att t.ex. vårda den så att den inte förtvinar. Detta är en tanke som Råberg uttrycker som en målsättning för sitt synsätt men som ännu inte lämnat tydliga spår i hans förslag till åtgärder. Min personliga association

går till mystikern Georg Gurdjieff, som på 20-talet konstruerade termen 'trogoautoegokrat', en referens till ett ömsesidigt vårdande i kärlekens tecken, vilket manifesteras i lagbundna sammanhang.

The Space of Man redovisar och sammanfattar resultatet av Råbergs kritiska studium under ett par decennier, i form av en teori om människans ekologiska beteende och med en rad förslag till estetiska regler för ordnandet av människans livsrum. Den engelska språkdräkten, i översättning av Richard McKinney, förefaller mig ha osedvanligt stora förtjänster, men innebär givetvis vissa problem när man försöker återföra diskussionen till svensk mark. Detta framgår redan av titeln, som kan ges åtminstone tre olika versioner. Den tolkning som jag skulle föreslå som mest i linje med bokens avsikter är Människans rumsbegrepp, med en något fri anspelning på undertiteln.

Uppfattar vi verkligen tillvaron primärt som ett uttryck för rumssammanhang, vilket Råberg tycks mena? Jag skall försöka återvända till frågan längre fram, men kan tills vidare hålla med om att en beskrivning av rumsuppfattningar kan vara en bra utgångspunkt för ett studium av vårt förhållande till omgivningen. En viktig iakttagelse i sammanhanget är att vi som observatörer inte är avskilda från vår omgivning – hur mycket vi än kan inbilla oss detta – utan att vi tar aktiv del i denna genom vår upplevelse. Per Råberg betonar detta genom att skil-

dra rumsupplevelsen som en dynamisk identifikationsprocess, som berör oss själva lika mycket som det vi betraktar.

Identifikationen ger upphov till tre slags identiteter: holistisk, social och subjektiv. De innebär en skala av individens gradvisa framträdande gentemot omgivningen, där varje identitet uppträder på tre olika nivåer: kontemplativ, kommunikativ, och kognitiv. På detta sätt kan man urskilja bakgrunden till ett ekobeteende, ett handlingsmönster, som visar sig i nio kombinationsmöjligheter. Dessa är möjliga att härleda och förankra i ett evolutionistiskt perspektiv, där tredelningarna motsvaras av faserna vattentillvaro, landtillvaro, respektive mänsklig utveckling.

Förankringen i den ekologiskt präglade evolutionsprocessen är alltså en av kärnpunkterna i Råbergs beskrivning och gradering av vårt förhållande till verkligheten. Det är denna förankring som ger tyngd åt påståendet att "utformningen och ordnandet av den rumsliga helheten berör de vitalaste sidorna av människans tillvaro". Det är med det perspektivet Per Råberg hoppas kunna knyta samman existerande arkitekturteoretiska synsätt, vilka han urskiljer som grundade på varseblivning, territoriellt hävdande, respektive existensiell begreppsbyggnad.¹

Med utgångspunkt från det handlingsmönster som antytts ovan skisseras en strategi för att strukturera omgivningen, på ett sätt som ger tyd-

lig bekräftelse av det ekologiska beteendets olika sidor, en arkitektonisk uppgift som Råberg anser bör omfatta en helhet med långt vidare ramar än bara den byggda miljön. I ett utkast anger han ett antal 'lagar' som kan förmodas gälla för detta arbete, och de förhållanden dessa skall försöka reglera. Ordet 'lagar' skall uppenbarligen inte ses som begränsande föreskrifter. På ett ställe omnämndes de snarare som inspirationskällor, på ett annat som regelbundenheter.

Att mera ingående referera den detaljrika framställningen är omöjligt i det här sammanhanget. Vi måste koncentrera oss på allmänna reflexioner som väcks till liv och kanske några detaljfrågor av särskilt intresse.

Holism – helhetssyn

Jag känner mig fortfarande osäker på var Råberg befinner sig när han försöker anlägga ett holistiskt perspektiv. Kanhända är det en fråga som bara kan avgöras på ett rent personligt plan. Uppenbarligen är Råberg angelägen att ge sin framställning bredd och tolkningsfrihet, vilket på ett sympatiskt sätt verkar för att hålla dörren öppen till kreativa möjligheter. Avigsidan med ett sådant förhållningssätt är den vaghet som omger konturerna och den svårgripbarhet begreppen gärna får.

Den förut nämnde Gurdjieff är, liksom åtskilliga andra insiktsfulla människor, starkt kritisk till den västerländska civilisationens utveckling. Han har för sin del betonat den mekan-

iska vanemässiga sidan i människans beteende och tänkande, som gör att hon i mycket liten utsträckning är vaken för omvärlden. Detta är ju normalt också en förutsättning för vår biologiska överlevnad. Om vi skulle vara öppna för alla intryck som når oss skulle vår tillvaro bli outhärdlig. Men mekanismen har förstärkts och fått ett ensidigt uttryck i det evolutionistiska perspektivet, genom utvecklandet av minnet, tidsupplevelsen och tankeförmågan. En annan vishetslärare, Krishnamurti, som jag råkat ha på läsbordet den senaste tiden, uttrycker det så att tanken delar och fragmentiserar och ger upphov till alla våra problem. De flesta vishetslärarna och -lärarna, från Zen till Buber, tycks vara eniga på denna punkt; det är nödvändigt att utveckla eller återerövra ett förändrat medvetande.

Troligen innebär det holistiska perspektivet, betonandet av helheten, inte ett alternativ till fragmentariseringen, utan snarare ett korrektiv. Man kan erinra om det holistiska bildfragmentets förmåga att inrymma helheten.

En, som jag uppfattar det, mycket central fråga är var denna holistiska verklighet befinner sig. Man kan föreställa sig alla möjligheter, från en objektiv helhetsstruktur som ger upphov till upplevelser av bestämt slag, till ett slags inre tillstånd som kan uppfatta en helhet i varje tillvarons skärva. I det förra fallet ställs man inför oerhörda kvalitetskrav på objektets eller omgivningens förmåga att ge upphov till en helhetsupplevelse. I

det senare fallet är kraven lika höga på individens förmåga att ta till sig omvärlden. Det är barnets eller den primitives världsuppfattning som den mediterande zenmunken återfinner. I hans sinne är varje regelbundet återkommande vattendroppsljud lika levande.

Frågan kan tyckas akademisk och Per Råberg säger sig vara ointresserad av akademisk diskussion. Upplevelsen sker ju, så varför spekulera?

Jag tror klarhet på denna punkt är ytterst viktig. Om det första – objektets primära betydelse – gäller, kan man med Per Råbergs inledande ord hävda att "utformningen av vår rumsliga omgivning är en av de viktigaste uppgifterna vid planeringen av det mänskliga samhället", och att försummelser i det avseendet får katastrofala följder för mänskligt liv. Om det andra – subjektets egen verksamhet – gäller kan man med Krishnamurti hävda att oförmågan att släppa avsikten, att ställa sig verkligen öppen inför intryck och möjligheter, är grunden till alla missförhållanden. För att människan skall kunna utvecklas harmoniskt måste världen göras harmonisk, om människan är harmonisk ser hon världen harmoniskt hur den än är. Upphäver inte det ena det andra eller, om man kunde nollställa sakernas tillstånd, förutsätter inte det ena det andra?

Per Råberg verkar själv vara inne på ett hett spår till svaret på denna gåta, när han talar om upplevelsens karaktär av interaktion eller, om man så vill,

sedd som ett interkommunicerande dynamiskt system. Det upplevda ingår i själva verket i upplevelsen som ingår i det upplevda, och så vidare. Samma fenomen ryms i hur formen förhåller sig till innehållet eller, som Råberg berör, funktionen – som i frågan om hur ljudet låter från den ena handflattans klappning, och i den moderna fysikens erkännande att två oförenliga principer faktiskt bägge kan vara giltiga...

Kanske är det så att denna upplevelse av ett både-och, hur det nu än hänger ihop, kommer till starkast uttryck i det mellanstadium som rymmer båda möjligheterna? För arkitekter är det en betydelsefull tröskelupplevelse att för första gången få se ett byggnadskoncept komma till utförande i verkligheten. Detta är någonting som går betydligt utöver verifikationen av föreställningsförmågan. Avsaknaden av den erfarenheten innebär ett besvärande handikapp.

Råberg säger att "ett väl utformat rum ur ekologisk synpunkt är funktionellt redan innan det börjar användas". Varför så många reservationer? Finns inte rummet redan innan det är byggt, används det inte redan innan någon har tagit det i anspråk? Och allt detta troligen oavsett hur det är utformat? Söker Råberg en legitimation för estetiska krav, som egentligen borde vara naturliga och självklara?

Som läsaren kanske redan förutsett är jag på väg att fråga om Per Råberg, trots sina ansträngningar till ett sam-

lande grepp, inte fortfarande ändå gör beskrivningen onödigt komplicerad. Samma sak kan man fråga sig om beskrivningen av de regionala/kommunikativa/subjektiva rumsbegreppen på deras olika nivåer – för att skaka om etikettkartongen en smula respektlöst.

För det första: Kan man inte ha en mycket stark helhetsupplevelse, som kan vara hur närsynt som helst (som t.ex. av att titta i mikroskop eller kalejdoskop)? Eller instrumentellt utnyttja en regional struktur på det mest förödande egocentriska sätt (t.ex. genom att sprida främmande partiklar från flygplan)? Exempelen utnyttjar visserligen tekniska hjälpmedel, men innebär ingen principiell skillnad från de naturliga.

För det andra finns det anmärkningsvärda överensstämmelser i kategoriordningarna som tyder på samband i andra riktningar och komplexbildningar än de som Råbergs schema betonar (vilka så vitt jag kan avgöra i huvudsak är övertygande). Jag tycker själv att ett intressant begreppscomplex – som också Råberg snuddar vid – bildas av handling, tanke och tid. Våra tankenät kan vara ganska vilseledande i sina urval. När första babyen är nyfödd förefaller omvärlden att fyllas med barnvagnar som inte fanns där förut.

För det tredje kan man påstå, att för varje tanke eller idé som föds, dör en eller flera andra. Är inte intellektuell analys och formulering en fara för kreativiteten? Råberg konstaterar på

flera ställen att det finns många exempel på att intuitiv eller instinktiv kunskap kommer till användning på ett framgångsrikt sätt. Samtidigt anser han att det skulle kunna bli så mycket bättre om denna kunskap formulerades uttryckligen. Är det säkert? Det ständigt återkommande och stora problemet tycks mig vara mindre en brist på kunskap som information, än en brist på kunskap som ett insiktsfullt tillämpande, d.v.s. förmågan att göra meningsfulla val. Kan man ge anvisningar om sådant? Jag vill inte utesluta möjligheten att man kan påverka och förbättra den situationen. Samtidigt förefaller det mig i grunden vara tveksamt. Min egen och andras erfarenhet är att detta är en fråga om ett mödosamt och tålmodigt tillägnande av en handlingsmetodik, som kräver andra förmedlingsmetoder än den vanliga lärobokens.

Slutligen, och för det fjärde, är det intressant att reflektera över i vilken mån den verbala utforskningen kan komma åt de problem som är förenade med en tredimensionell verklighet, som bara delvis är synlig. Jag vill betona att dessa två sista synpunkter inte föranleds av brister i Råbergs framställning, utan snarare måste uttryckas, trots de uppenbara förtjänsterna i ett ovanligt aktningvärt försök. Men jag tror att även Per Råberg har en känsla för detta, vilket antyds av den flitiga användningen av egna teckningar. De är visserligen fortfarande schematiska illustrationer, men har förmågan att på ett långt klarare och

enklare sätt framställa och levandegöra komplicerade sammanhang, än vad en aldrig så välformulerad text förmår som fortfarande lämnar ett visst dunkel eller en förenklad torftighet efter sig.

Perspektiv och förutsättningar

Per Råberg framhåller själv att hans översiktliga avhandling fortfarande måste betraktas som en preliminär ut-saga, där mycket återstår att utforska och pröva. Det är alltså förstäligt om åtskilligt av innehållet har en rapsodisk karaktär, närmast i form av schematiska uppräkningskategorier i olika kombinationer. Man skulle naturligtvis önskat en fylligare och mer preciserad redovisning av bakgrundskritiken, liksom av underlaget till hur observationerna strukturerats. Till en del förmodar jag att detta framgår av de tidigare fem rapporterna kring *Det estetiska samhället*, som jag inte är närmare bekant med.

Några synpunkter blir emellertid mera påtagliga för en diskussion. Således tror jag att det vore ganska lätt att sträcka ut det historiska perspektivet bortom funktionalismen, och att detta skulle kunna vara givande. Jag har för min del uppfattningen att den ekologiska misär, som vi allt mer börjat reagera inför, i själva verket fullföljer en lång utvecklingslinje, varunder olika försök att väcka intresse för ett alternativt och holistiskt synsätt återkommit med varierande uttryck. Kontinuiteten i dessa försök förefaller förvånansvärt enhetlig och lärrik.

Börjar man fundera över giltigheten i de anlagda perspektiven, kan man förstås ifrågasätta det mesta. Vi lever t.ex. i en kultur som är starkt identifierad med visuell perception, men det behöver ju inte betyda att de intrycken verkligen måste vara de betydelsefullaste. En intressant iakttagelse, som Råberg framför med stor säkerhet, är att färgen har en avgörande betydelse för den holistiska upplevelsen. Detta är en avvägning som jag inte själv har upplevt, även om jag kan känna färgen som oerhört betydelsefull. I gengäld tycker jag Råberg ger formvärlden förvånansvärt liten vikt och utrymme.

Till en del kan detta hänga samman med att tankarna och observationerna hos Råberg mer tycks vara inriktade på planeringens problem, än på byggnadernas. Ur den synpunkten blir också min inledande tolkning lätt missvisande – rum förbinds ju i första hand med de rum man bebor.

Är våra rumsbegrepp verkligen den överordnade kategori som bäst lämpar sig för att sammanfatta vår upplevelse av omvärlden? Det verkar att vara en utbredd åsikt bland dem som intresserar sig för utformningsproblemet. Samtidigt är det intressant att konstatera att rummet som begrepp inte har någon särskilt levande betydelse för lekmän – en nog så frustrerande erfarenhet för arkitekter som vädjar till rums känslan vid sin argumentation. Men även den väl utvecklade förståelse som den västerländske arkitekten har, framstår som primitiv i jämförelse med exempelvis den ja-

panska rums-tids-bestämda upplevelsen av "ma", närvaron av ett dynamiskt flöde för alla sinnen med en karaktär som vi normalt inte ens förbinder med våra rumsbegrepp.

The Space of Man kan inrymma allt detta, om man är välvillig, eller också läsas konventionellt i statistiska termer. Kanske är frånvaron av preciseringar på den här punkten avsiktlig – återigen, om man är välvillig? För egen del har jag vid genomläsningen känt denna otydlighet som ett irritationsmoment, som möjligen kunnat undvikas genom en beskrivning i termer med större precision. Dilemmat verkar belysande för den lättnad en perceptionsanalytiker borde känna, när han kan reducera sina iakttagelser till kvantifierbara stimuli utan besvärande metafysik. Råbergs förtjänst är givetvis att tämligen oförskräckt ge sig ut på tunn is och pröva hur långt den bär – det vore mig fjärran att förebå honom att han inte önskar hamna i iskallt vatten.

En intressant fråga i sammanhanget är om inte sådana här introspektiva upptäcktsfärder förutsätter den nära förtrogenhet med djupgående erfarenheter som den projekterande arkitekten kan ha. Jag vet att det är en obehaglig fråga för de icke invigda, och nöjer mig med att lämna den öppen. Den som är intresserad av att besvara den, kan dels notera att det är anmärkningsvärt många arkitekturteoretiker som är eller har varit utövande arkitekter, dels att de erfarenheter jag avser säkerligen kan göras på annat sätt.

Illustration I: Enkla bilder kan visa enkla sammanhang på ett komplext sätt.

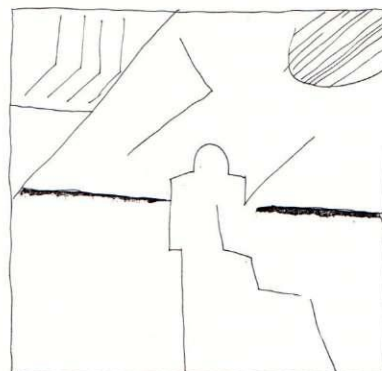

Illustration II: kanske komplexa bilder kan visa komplexa sammanhang på ett enkelt sätt.

Ett nära sammanhang mellan teori och praktik är förmodligen ovanligt viktig på detta område och det är också dit Råberg syftar. De förslag till principer eller lagar, som utgör det resultat som skulle kunna omsättas i praktiken, kan mycket förenklat sammanfattas i kraven på att våra rum ges visuellt sammanhang, en arketypisk anknytning, en mänsklig skala, rumslig åskådlighet, samt en funktionell utformning, underordnad lagarna för estetisk organisation. Med dessa nötta uttryck låter det ganska trivialt. Det som kan göra budskapet angeläget är vare sig formuleringarna eller ambitiösa paroller, utan den fördjupning i synsättet som kan göra fakta och kunskaper levande. Råberg uttalar sin

besvikelse över attityden hos planerare, makthavare, humanvetenskapare, kollegor bland konsthistorikerna etc., och har funnit en inspirationskälla i den moderna biologin och särskilt i det sent framvuxna sidoskottet humanekologi. Han tror på arkitekturens betydelse och möjligheter, men inser att långtgående förändringar av attityder och djärva satsningar är nödvändiga. Hans arbete syftar till att bidra till detta.

Sören Thurell

Noter

1. En översikt är tidigare publicerad under titeln *Rumsteorierna som kunskapskälla*, Magasin Tessin 2/3, Lund 1985.

Finn Werne, *Den osynliga arkitekturen*. Vinga Press, Göteborg 1987.

Identitet, existens, plats

Jerker Lundequist *Projekteringsmetodik, KTH*
Björner Torsson *Formlära, KTH*

Frågan vad arkitekturen betyder för människan, och dess spegling – vad betyder människan för arkitekturen? – skjuts in i varandra genom att människorna projicerar sin gemensamhet i arkitektur och genom att den enskilda människan "följer efter" med sin kroppsliga empati för att förstå arkitekturen som verklighet. Detta är av grundläggande betydelse för oss, och vi har därför att undersöka: vilka teorier om förhållandet mellan människan och arkitekturen kan ha betydelse för arkitekternas och planerarnas arbete med miljön? Och vilka olika aspekter och förhållningssätt kan urskiljas bland de mer frekventa teorierna?

Om detta har Finn Werne skrivit en lättläst och utförlig bok, *Den osynliga arkitekturen*. Ämnet är stort och komplicerat, så risken är uppenbar att en bok på detta område kan bli eklektisk och ytlig. Finn Wernes bok drabbas i viss utsträckning av sådan kritik, men den är också lärd, väl-skriven och nödvändig. *Den osynliga arkitekturen* kan, litet elakt, ses som en arkitekturteoriernas 'Reader's Digest'. En sådan kompilering av all världens arkitekturteorier och övriga relevanta teorier fyller dock en viktig

funktion. Här kan arkitektelever få en kontakt med arkitekturen som intellektuell aktivitet, som någonting mer än bara ett ritandets hantverk. Och här kan grånade praktiker återknyta kontakten med debatten vid högskolorna. *Den osynliga arkitekturen* fungerar också bra som en arbetsbok för lärare, forskare, doktorander och elever vid A-sektionerna. Finn Werne blir en ivrig vägledare för den som söker samtalspartners i arbetet att formulera en egen arkitekturuppfattning. Lyckligtvis spelar han inte en stor auktoritet, som förutsätter en hovsamt invändningsfri läsare. Han delar friskostigt med sig av en delvis systematisk, delvis godtyckligt vindlande diskussion. Kanske har han t.o.m. utvecklat en teknik för att föra diskussionen framåt, genom att motsäga sig själv från led till led?

*

Man kan också läsa *Den osynliga arkitekturen* som en gammaldags bildningsroman, som skildrar Finn Wernes mångåriga sökande efter en rimlig teori kring mönstret av Samhälle – Arkitektur – Individ. Men vad anser då Finn Werne vara kriterier på en rimlig teori? Kanske något i stil med följande:

1. Den skall klargöra relationerna mellan Samhälle – Arkitektur – Individ.
2. Den skall vara holistisk: utgå från ett helhetsperspektiv.
3. Den skall vara historiskt och hermeneutiskt inriktad.
4. Den skall syssla med vardagsarkitekturens problem; monumental- och elitarkitekturen anses som intressant enbart om den fungerat som typ eller förebild åt vardagsarkitekturen.
5. Den skall ge stöd åt arbetet på utveckling av projektörernas och planerarnas arbetsmetoder: projekteringsmetodik.
6. Den skall ge stöd åt arbetet på utveckling av forskarnas och utredarnas arbetsmetoder: forskningsmetodik.
7. Och den skall ge stöd åt brukarnas medverkan i projektering, planering, byggande och förvaltning: participationen.

Vi har inte utrymme att här diskutera alla de uppslag, hypoteser, teorier och arkitekturideologier som Finn Werne redovisar i sin bok; vi nöjer oss med att fortsättningsvis diskutera några intressanta uppslag och idéer ur boken.

Samhällets strukturer och arkitekturen

Den strukturalistiska traditionen har grundtanken att det alltid finns en relativ överensstämmelse – en slags isomorfi, och därmed översättbarhet och tydbarhet – mellan strukturer på olika

nivåer i den samhälleliga verkligheten (som t.ex. sociala relationer, riter och språk). Strukturen är emellertid frånvarande – osynlig, och endast konkret och reell i sina verkningar. Man kan driva tanken dithän, att det finns någon innersta ordningsprincip (som exempelvis Rapoports Determinanta), vilken gör sig synlig i alla andra strukturer och konkreta instanser – kanske ända därefter till att denna innersta ordning ändå alltid förblir dold, eller kanske till slut (som i Tarkovskijs *Stalker*) inte finns. Men hur är egentligen den relativa vikten för oss, mellan det påtagliga, synliga, och det dolda, osynliga?

Ett 'besvärande' drag hos arkitekturen är dess synlighet och starka materialitet. Arkitektur kan verka överdrivet påträngande och utpekande – som om varje bebyggelse vill säga: "Så här är det! Det andra är abstraktioner!" Delar av den moderna sociologin löser detta genom att blunda för det rumsliga och synliga. Å andra sidan: Det topologiskt-materiala finns närvarande hos t.ex. Montesquieu och Balzac, hos Dag Østerberg och Johan Asplund. Själva begreppet sociomateria kan sägas komprimera denna insikt. Men i så fall talar vi inte primärt om ekonomiska strukturer och produktionsförhållanden, o.s.v., utan om just materia i en rent fysisk mening, någonting påtagligt och konkret.

Arkitekturens autencitet och Sartre
Ett av arkitekturens grundläggande

frågor gäller det byggdas 'äkthet', dess grad av autenticitet – egentligen dess 'existentiella vara'. Vi återfinner detta i teorierna kring *genius loci* ('platsens ande'). Arkitekturen skall representera de mänskliga livsformerna på just den plats där byggnaden infogats; arkitekturen skall förankras i platsen. Den skall tolkas, historiskt och konstnärligt, 'in i' platsen, av arkitekten och brukarna.

Finn Werne diskuterar teorierna kring platsbegreppet utifrån Sartres tankar om "det tröga handlingsfältet" ("le champ pratico-inerte"). Tyvärr har Finn Werne inte sökt sig direkt till källan, M. Sartre själv, utan har i stället tagit till sig Sartres tankar via olika uttolkare. Alltså, Finn Werne tolkar Sartre via Dag Østerbergs, m.fl., tolkning av Sartres tankar om varats negation. Detta gör att framställningen i *Den osynliga arkitekturen* av Sartres tankar blir något förenklad och idealistisk. Men Sartres filosofi gäller faktiskt liv och död, bokstavligt talat! Finn Wernes förmedlade tolkning är tam och banal, jämfört med den frätande intensiteten i Sartres ursprungstext. De existentiella frågorna handlar inte om det mysiga och det trivsamma.

Vad är det då som är intressant i Sartres tänkande, ur arkitekturens perspektiv? Existentialismens huvudtanke gäller individens fria val, så som ideerna om detta har härletts från Kirkegaard och Nietzsche. I *L'Être et le néant* analyserar Sartre begreppet medvetande med utgångspunkten att

medvetandet alltid har ett objekt. Ett subjekt är medvetet om ett objekt utanför subjektet. "Le néant" ("intigheten") är ett medvetande om det som inte är, d.v.s. ett medvetande om de möjligheter i livet och verkligheten som ännu inte har förverkligats.¹

Ernst Bloch har omformulerat logikens identitetslag, $A = A$, till den frihetliga dialektikens "A är ännu inte B". Men för att någonting skall kunna ha identitet måste det ha existens. Vi säger t.ex. "Det finns /det existerar/ vita svanar!" Att svanen är vit, utgör en egenskap hos svanen. Att svanen existerar, utgör någonting annat och högre, någonting existentiellt. I varje fall är det inte meningsfullt att säga att existens är en egenskap hos svanen. På samma vis är icke-existens, intighet, någonting annat än bara en egenskap hos (de icke-existerande) företeelserna. Intigheten är en existentiell kategori. Om någonting skall uppvisa icke-existens, intighet, måste den också uppvisa icke-identitet. Och denna icke-identitet utgör ett existentiellt – ångestskapande – tomrum.

Människans medvetande om intigheten, med alla dess ännu icke realiserade möjligheter, skapar ångest. Denna ångest kan driva människan till att förneka sina egna möjligheter till frihet; hon blir oärlig mot sig själv ("mauvaise foi"). Bakom varje handling, säger Sartre, finns ett motiv, en viljeakt. Varje medveten, 'vaken' människa har gjort ett grundläggande val av livsalternativ ("le projet", projektet). Detta projekt ger mening åt

denna människas handlingar. Summan av alla dessa handlingar utgör denna människas hela liv. Varje handling kan således relateras till ett projekt, en livsplan, vars mål och inre logik kan förstås och beskrivas. Människan är således inte bestämd av det omgivande samhällets strukturer och processer; hon kan välja fritt bland de alternativ som hon förmår upptäcka. Däremot kan resultatet av handlingen komma att skilja sig från dess mål, beroende på om det uppstår konflikter mellan individens eller gruppens projekt och samhällets inneboende tröghet ("le champ pratico-inerte").

Våra liv fastnar i den sociala och samhällsliga verklighetens alla trivialiteter. I stället för att åka till Katmandu och förverkliga oss, blir vi stående i en kö på posten. Livets hårdvaluta växlas ner i småmynt; våra liv är inte liv, utan en ändlös räcka av handgrepp att utföra. Vi har "ett liv att avverka", som Sonja Åkesson uttryckte det.

I *L'être et le néant* (1943) och *Critique de la raison dialectique* (1960) beskriver Sartre en dialektik som rör sig från "vara-i-sig" ("Etre-en-soi") över "vara-för-sig" ("Etre-pour-soi") till negationens negation ("le néant", tanken att "någonting saknas i mitt liv", se Lars Gustafsson, *Filosofier*²). Detta medvetande om att 'någonting saknas' blir en drivkraft för individer och grupper – ett projekt.³ Terminologin är, som synes, minst av allt särskilt klar och redig. Risker för att man skall göra bort sig

när man refererar Sartre är stor. Men det är värt risken och besväret.

Existentialismen innehåller en filosofi om fenomenens natur. I *Question de méthode* skisserar Sartre en möjlig vetenskap på denna filosofis grund, en existencialistisk antropologi, vars kunskapsobjekt är den individuella människan i det sociala fältet. Denna vetenskap har sitt eget territorium – "le champ pratico-inerte" – "det tröga handlingsfältet". Detta fält försvårar och deformerar mediationen mellan den handlande människan – subjektet – och hennes objekt. Sartre anvisar oss en analysnivå, materiellstrukturens nivå, som utgör summan av alla de materiella strukturer – föremål, byggnader, organisationer, regelsystem, etc. – som tillsammans utgör "le champ pratico-inerte".⁴

- Begreppet materiell står för de ting som bär betydelser – de tecken som skapats av människans arbete, främst arbetet med att bemästra naturen.
- Begreppet struktur står för den meningsbärande ordningen av denna materiell.
- Materiellstrukturens nivå ligger s.a.s. mellan den analysnivå som konstitueras av samhällsformationerna å ena sidan, och individens nivå å andra sidan.

Sartre anvisar oss forskare en metod som utgör en samtidig analys på samhällets tre viktiga nivåer: den samhällsliga nivån, materiellstrukturens (socio-materians eller de sociala fältens) nivå, och individnivån.

Det finns en möjlig, växelverkande kraft – "le projet", projektet – mellan de olika "realitetsnivåerna" – från det samhälleliga fältet, via det sociala fältet och materiellstrukturen, till individnivån. Materiellstrukturen framstår som sedimenten av föregående generationers realiserade livsformer/projekt. Den plats där vi lever våra liv, och dess materiellstruktur, tilldelar våra livsprojekt dess möjligheter och dess hinder – dess "tröga handlingsfält". Arkitekturens uppgift är att tolka, representera och möjliggöra människans fria val av livsformer.

Finn Werne följer också Jensen & Vestergaard⁵ i ett av Sartre inspirerat resonemang om seriers och gruppers existentiella moder.⁶ Detta resonemang är torftigt redan hos Sartre – och varför skall det återupplivas här?

Arkitekturen som språk?

Och därmed till någonting totalt anorlunda: Finn Wernes ifrågasättande av "arkitekturen som språk".⁷ Men detta 'språk' bör fattas i en generell hermeneutisk tradition, som när Bellman i den första av Fredmans epistlar säger: "Märker huru tennstopet som Cajsa-Stina står där och håller, liksom talar till dig 'Hej kära själ, fukta din aska!'" I detta understryks hur dialogen uppstår som en följd av betraktarens intentionalitet, givetvis inom ramen för en kultur.

Det är för enkelt att tala om språk som någonting mellan föremål och människa, och om förekomsten av en dialogisk brist i detta. Man kan istället

beskriva situationen som en dialog mellan människor, där verket (byggnaden, föremålet) är kopplingsdonet, ett medium. Finn Werne vill att det skall förekomma en ömsesidig dialektisk process, om man skall kunna använda begreppet språk i sammanhanget. Men, en dialogisk praxis är i själva verket förutsättningen för språkets uppkomst. Det dialogiska är inbyggt i språket och hör till språkintentionaliteten. Därför kan också det vanliga talspråket – liksom kroppsspråk och mim – vara dialogiskt verkningsfullt under ett monologiskt utövande, i synnerhet just i konstverk, i poesi, drama, dans och mim – och följaktligen, varför inte i arkitekturen? Därmed inte sagt att parallellen mellan arkitektur och språk är oproblematisk.

Finn Werne hävdar, kanske med rätta, att det är meningslöst att söka efter en "minsta betydelsefull enhet" i arkitekturen.⁷ Med tanke på komplexiteten i de sociomateriella omständigheterna kring arkitekturens tillkomst är det knappast förvånande att samma förbistring gäller för arkitekturens språk som för alla andra språk i vårt postmoderna Babylon, från Hölderlin och framåt räknat. Men är det inte samtidigt just denna upplösning, mobilitet, och kaos, som uppfordrar oss att söka efter dessa "minsta betydelsefulla enheter"?

Fenomenologi och arketyper

Finn Werne ägnar i kapitlet Arkitekturens arketyper kanske alltför stor energi åt en kritik av Thomas

This-Evensens arbete om arkitekturens uttrycksformer. Det är heller knappast möjligt att använda detta resonemang som utgångspunkt för en mer allmän kritik av fenomenologin. Vi är fortfarande bara i början av den utveckling som författare som M. Merlau-Ponty, Christian Norberg-Schulz, och andra kan bidra till för arkitekturteorins del.

Arketypibegreppet är nog inte så intressant i det sammanhanget, däremot det kroppsligas roll, intentionaliteten, och meningsrelationer mellan jag och omvärld. På kulturell nivå är detta också en samhällsvetenskapligt definierbar motsättning, mellan det H. Lefebvre (en författare som märkligt nog saknas bland Finn Wernes referenser) kallat "la production de l'espace" och "l'appropriation de l'espace", mellan det av staten och kulturen givna och det av de enskilda människorna utövade-tillskrivna.

Finn Wernes diskussion kring arketypibegreppet är ändå intressant, och ganska utförlig, men ger knappast några hållbara slutsatser. Han säger: "Om man antar att vissa väsentliga egenskaper i det mänskliga varat förblivit desamma under lång tid i förhållande till människosläktets utveckling, så finns det i det avscendet ingen motsättning mellan det materialistiska tänkandet och Jungs teorier"⁸ – vilket är en consensus som Aldo Rossi och andra redan förutsatt. Werne går vidare: "Relationen mellan byggnaden och människorna förändras allteftersom historien knyter sig till

materien, till byggnadsdelarna. Olika händelser utspelar sig som för framtiden kommer att få olika och hela tiden föränderliga betydelser och meningar".⁹ Det är det svårt att invända mot. Men varför följer: "Föreställningen om verksamma arketyper, d.v.s. allmänmänskliga arkitektoniska urbilder, som avgörande för arkitekturens stämningssinnehåll, kan varken avvisas eller användas". Detta måste väl ändå bero på betraktningssavståndet. Är det inte mot en avlägsen bakgrund av något arketypiskt som de fortgående förändringarna i byggnadsform äger rum, och betyder något som uttryck för förändringar i det samhälleliga livet? Citatet från Soeder på sidan 63 kan inte användas som argument mot teorier om arketyper: "Inget bobyggande, hos någon annan art, uppvisar emellertid så vittgående formförändringar som det mänskliga huset".

Destruktionen av det osynliga

I slutkapitlet försöker Finn Werne summera sina tankar om Osynligheten. Han talar om den materiens tröghet som ger upphov till arkeologiska skikt, som också berättar om samhälleliga motsättningar och förändringsförlopp, och som ger oss jämförelsematerial som hjälper oss att förstå och kritisera företeelser i vår egen tid. Den tydligaste osynlighetskategorin av alla är väl den producerade frånvaron, förlusten efter förstörelsen, rivningsraseriet. Här blir Finn Werne nästan propagandistisk:

“Vi förstör systematiskt vår arkitektur och våra platser innan de ens uppnått sitt fulla kulturella och emotionella värde, bara för att ersätta dem med mindre värdefulla platser och byggnader”. Det är kanske riktigt att vi för länge sedan hade en stabilitet, en överensstämmelse mellan arkitektur och människa, mellan form och liv. Men det moderna stadssamhället har alltid varit dissonant i relationen mellan form och liv.

Genom hela boken bearbetar Finn Werne med lust och energi spänningen mellan arkitekturs synliga och osynliga aspekter. Men just i slutkapitlet trivialiserar han den komplexa innebörden av tidigare förda resonemang till någonting närmast perceptionspsykologiskt: “Arkitekturen har en dubbel representation, dels den yttre formen, gestalten, sådan vi omedelbart upplever den, dels en osynlig, inre, i våra hjärnor”.¹⁰ Den inre föreställningen verkar närmast vara vad Kevin Lynch talar om i *The Image of the City*, en i minnet ackumulerad representation av det i det yttre rummet givna. Det blir något av en antiklimax, så som Finn Werne till slut binder ihop det hela: “Relationen mellan denna osynliga arkitektur, som vi alla byggt upp inom oss, och den yttre, avgör om vi känner oss hemma eller inte, om vi bryr oss om eller är likgiltiga”. Men, den Osynlighet som finns i arkitekturen torde knappast bestå i det individuellt tillägnade, det som varje individ i och för sig gömmer på bakom pannloben, utan snarare av

den söndersprängda kulturalitet som bara delvis blir synlig för oss i den sociomateria arkitekturen utgör.

Kanske bör man skilja mellan sådant som är osynligt trots att det hör till synlighetens kategori – bara tillfälligt dolt bakom en skärm, ett hörn – och sådant som är osynligt därför att det hör till en annan kategori än synlighetens. Det första kan vara nog så spännande, men något trivialt; det andra är mer utmanande, och sätter vår förmåga som uttolkare på prov: i vilken grad kan detta göras synligt trots att det hör till osynlighetens kategori?

Maurice Merleau-Ponty talar i *Le visible et l'invisible* om en kiasm, en sammanflätning mellan den seende och det sedda. Jag och omvärld impregnerar varandra, eller: en legering äger rum. Man skulle aldrig tala om något som osynligt om det inte fanns ett moment av möjligt synligt gömt i det. Till sist är det synliga en märklig dubbelhet, av dels det tunnaste möjliga skal – i själva verket något som den betraktande själv, med sina sinnen, påför tingen – och dels den emissiva aspekten, lika med synligheten, hos föremålet som betraktas. Den sensoriska närvaron som skal och den emitterade synligheten är kiasmen i sin enklaste, elementära form. Men detta är också orten för det tillskrivande av mening som varje betraktare utför.

Jerker Lundequist
Björner Torsson

Noter

1. Jean Paul Sartre, *L'Être et le néant*. Gallimard, Paris 1943. Svensk översättning *Varat och Intet*, Göteborg 1984. En bättre översättning av titeln är egentligen "Varat och Varats Negation".
2. Lars Gustafsson, *Filosofier*. Stockholm 1979.
3. Jean Paul Sartre, *Critique de la raison dialectique, précède de Question de méthode*. Gallimard, Paris 1960.
4. Dag Østerberg, *Makt och materiell*. Göteborg 1977.
5. Jensen & Vestergaard, *Praxis och tröghet*. Göteborg 1973.
6. Werne, sid. 12 – 16.
7. *ibid*, sid. 43f.
8. *ibid*, sid. 44f.
9. *ibid*, sid. 48.
10. *ibid*, sid. 63.
11. *ibid*, sid. 203.

Pompéi. Traveaux et envois des architectes français au XIXe siècle, Paris/Rom 1981.

Paris, Rome, Athenes. Le voyage en Grèce des architectes français au XIXe et au XXe siècle, Paris 1983.

Roma Antiqua. Forum, Colisée, Palatin. Envois des architectes français (1788-1924), Paris/Rom 1985.

Thomas Hall m. fl., *Murmestare*, Byggförlaget, Stockholm 1987.

Akademister och murmästare

Johan Mårtelius *Arkitekturhistoria, KTH*

Man kan nog utgå från att arkitektarbetet rent metodiskt aldrig fjärrmat sig så långt från antiken och från den vitruvianska traditionen som i de akademiutbildade 1800-talsarkitekternas stora akvarellritningar. Antikens ritning måste vi tänka oss som en knapphändig produkt, där några linjer och siffror gav själva dispositionen. Detaljeringen beskrevs genom mallar och modeller i full skala. 1800-talsarkitekternas stora presentationsritningar innehåller däremot hela visionen av verklig byggnad. Här tydliggörs allt från komposition och volym till detaljformer, in till materialens ytkaraktär och färgskiftningar genom ljus och skugga. Inom ritningens begränsningar försökte man nå så nära det byggda som över huvud taget var

möjligt. Denna oerhörda tilltro till ritningen var något fundamentalt nytt.

Den smått paradoxala bakgrunden till detta var de akademiutbildade arkitekternas allt mer inträngande studier på plats av antikens arkitektur. Precisionen och subtiliteten i detta utforskande förhöjdes från slutet av 1700-talet till en nivå där dessa grundtränade yrkesmän kunde närma sig hantverkarens identifikation med sitt material. Heroiskt klängde de på byggnadsställningar och krälade i gropar, oftast flera månader kring samma kolonngrupp eller vad det kunde handla om. Ingen detalj lämnades utforskad. Ritningen utvecklades som instrument för att i detalj presentera det utforskade, så på en gång måttexakt och sinnligt närvarande att det närmast kan beskrivas som att *reproduceras*.

Utvecklandet av arkitekternas särskilda medium till att förmedla hela skalan av information kan också uppfattas som ett svar på tidens ökande åtskillnad mellan konstnär, tekniker och byggare. I någon mening verkar utvecklingen från praktisk till akademisk kunskap här ha gått varvet runt. Det akademiska instrumentet slipas så till den grad att man genom själva närstudiet av antikens arkitektur åter närmar sig den praktiska och hantverksmässiga kännedomen om byggnaderna. Skillnaden är att det som nu växte fram på ritborden var en idealiserad, återskapad verklighet, fjärran från traditionen av pragmatisk byggenkap.

Det har varit lätt att förkasta denna dåraktiga vördnad för ett begränsat antal byggnadsverk, institutionaliserad i statliga akademier. Åt de friare intellektuella lämnades att gradvis upptäcka allt det andra. Men när akademismens kompositionsmetodik nu sedan något årtionde mött ett växande intresse är det fullt rimligt att också ta dess sätt att närma sig antikens byggnadsverk på allvar. Detta uppfattades trots allt som den mest kvalificerade vägen till kunskap. Dessa studier från Rom, Italien och Grekland är en källa till att förstå 1800-talets och industrisamhällets arkitektursyn. Ritningsmaterialet berör själva förutsättningarna för 1800-talets arkitektur, dels rent instrumentellt och kunskapsmässigt, dels i fråga om ambitioner och ideal. En granskning visar också vilken potential i tolkningar och uttryck som rymdes i själva centrum av akademiernas processer.

Den i särklass ledande kraften i denna utveckling av projekteringsinstrumentet var den franska konstakademins skola, École des Beaux-Arts i Paris. Studierna vid skolan löpte i individuell takt och kunde ta inemot ett tiotal år. För den som då lyckades ta det årliga, stora priset väntade ytterligare fem år vid akademins skola i Rom. En tidsperiod längre än en svensk arkitekturbildning användes alltså av dessa redan välkunniga arkitekter för studier av antikens byggnader, med stark konscentration på staden Rom. Stipendiaternas arbeten har under 80-talet presenterats i en

serie utställningar som visats dels på plats i Italien och Grekland, dels i skolans lokaler vid Quai Malaquais i Paris. Till varje utställning har man producerat en katalog av hög klass. Ett stort och väsentligt, länge undanskymt material har lagts i dagen.

Utställningskatalogen har som form av skrift en rad fördelar. För ett relativt smalt ämne kan ändå upplagan bli stor, bilderna många och av hög klass, priset lågt och produktionstiden kort. De här katalogerna är just sådana tunga och innehållsrika böcker. De visar en respekt för utställningspubliken, som inte bara väntas vara beredd att sätta sig in i ett stort bildmaterial inom ganska snävt avgränsade områden, utan också att vilja ta emot texter av så kallat vetenskaplig karaktär, med fotnoter, namn, årtal och resonemang.

Trots att staden Rom var centrum och utgångspunkt för studierna gjordes många av de mest inspirerade arbetena i andra delar av den antika världen. Till Pompeji sökte man sig för att finna antikens privatarkitektur och spår av det dagliga liv som omgärdat monumenten. Lusten att söka de verkliga spåren av Roms mytiska, grekiska fadersarv lockade arkitekterna till Paestum och Sicilien. Till bilden hör att akademiledningen länge var motståndare till att man sökte sig utanför den etablerade serien av romerska monument. Först 1845 blev det sanktionerat att förlägga delar av studierna till Grekland. Spänningarna mellan Rom och Grekland, en konflikt som egent-

ligen hör hemma i 1700-talets mitt, fortsatte på ett egenartat sätt att vara en viktig beståndsdel i 1800-talsarkitekturens dynamik. De återklingar ännu i Le Corbusiers 20-talsskrifter.

Det måste delvis vara en effekt av den minutiösa akvarellritningens problem att diskussionerna om templens ytbehandling fick så stor betydelse. Var hade stenen visats obehandlad? Vilka partier hade varit färglagda? Var ytan glättad med olja eller vax, eller överdragen med stucc? Det var dessa frågor som inte besvarades i läroböckerna och som var beroende av det direkta mötet med arkitekturen. Det handlade ju inte bara om att rapportera ruinernas aktuella tillstånd, utan i nästa steg om att framställa deras ursprungliga utseende.

Det slående i resultatet är här den säregna form av inlevelse som visas i både ruintillståndets egna stämningvärden och de i vissa fall bländande visioner av återuppstånden ordning som framträder i det rekonstruerade. Uppgiften att göra en trovärdig rekonstruktion, *restauration*, visar att det fanns en naturlig koppling mellan arkitekternas uppgifter och arkeologernas. Saken diskuteras av Beaux-Artsskolans bibliotekarie Annie Jacques i Rom-katalogen. Arkitekternas undersökningar gjordes i flera steg. Det första var att registrera det existerande och i ritningens form framställa en *kopia*. Så långt var arkeologens och arkitektens uppgifter snarlika. Men för den fortsatta processen tänker man sig åtminstone en gradskillnad i

arbetssätt. Medan arkeologers rekonstruktioner av ursprungstillståndet väntades vara förankrade i påvisbara kunskaper via dokument eller jämförbara objekt, skulle arkitekterna också bidra med en konstnärlig inlevelse eller *invention*. De skulle lära sig själva skapandet så som det uppfattats under antiken. Resultatet blev då något mer än en kopia, nämligen *imitation*.

Monumentstudierna ledde med andra ord till en förståelse för det fundamentala, kreativa tillvägagångssätt som omfattas av begreppet *imitation*, eller det grekiska *mimesis*. Vad materialet från Rom, Pompeji och Grekland visar är därför en konstnärlig metod, som utgår från en uppfattning av stark närhet mellan det kreativa och det rekreativa. På ett oväntat sätt närmar sig detta akademiska arbetssätt det traditionella, folkliga bygandets och hantverkets processer.

Inlevelsen och materialnärviken har här ingenting med den hastiga skissens direktitet att göra. I det sena materialet, från åren kring sekelskiftet, finns några få perspektiv. Egenomligt nog ger de en långt svagare närvarokänsla än de linjalritade, akvarellerade elevationerna och sektionerna. Där kan arkitekturen verka direkt återuppbyggd på pappret, och i de lyckligaste fallen framstår den antika världen som på nytt uppstånden inför arkitekternas ögon. Konstruktion och rekonstruktion bringas tillsammans.

Om arkitekternas redskap i form av den till ytterlighet elaborerade ritningen kontrasterade mot antikens

praktik, så finns ändå en gemensam grund. Gränsen mellan att skapa och att återskapa är diffus, och varje ny byggnad får en mening genom att också vara gammal.

*

Steget från de minutiösa läroproven hos de franska akademisterna i Rom till deras motsvarighet inom Stockholms murmästarämbete är naturligtvis ofantligt. Kanske kan man säga att lärdomsarkitekterna i de noggranna akademistudierna närmat sig praktikerens materialnärviken, medan de stockholmska mästestyckena från 1600-talet och framåt visar praktikerns övning i att nå arkitektens distans. Murmästarnas ritningar, och särskilt de tidigare, de från 1600-talet, uttrycker mycket mer än arkitekternas av husets idé och impression. Arkitekternas övningar visar komposition, material och dekor – byggmästarnas däremot tydliga hus med dörrar, fönster, hörn, gavlar och takfall. Den klara typologin finns förvisso också i detta slags hus så som vi möter dem exempelvis i Gamla Stan, men slående är ändå hur detta drag understryks av byggmästarnas ritningar.

Byggförlaget har gjort en påkostad, vacker bok med ritningar i färg och sakrika texter. Synd är ändå att inte fler ritningar reproducerats – och på för detta avsett papper. Nu har i stället den stora energin lagts på att ge vissa bitar av texten en sinnlig och spatiös form. Det är inte där innehållets förtjänster är störst.

Johan Mårtelius